

K. MARX I F. ENGELS O PITANJU PANSLAVIZMA

Ivan Pederin

1. Panslavizam, kao ideja o etničkom jedinstvu slavenskih naroda, nije, kako se prvobitno smatralo, odraz suvremenog njemačkog građanskog nacionalizma nastalog u napoleonskim ratovima, a temeljenog na nauku J. G. Herdera.¹ U Hrvata je on pojam u nazoru na svijet njihova humanizma i nije bez uže veze sa poljskim i češkim nazorima toga doba. Tako je hvarski dominikanac Vinko Pribojević 1525, po povratku iz Poljske, održao predavanje *De origine successibusque Slavorum* u Hvaru, a dubrovački benediktinac Mavro Orbini napisao je djelo *Il Regno degli Slavi* (Pesaro, 1601),² pa su njihove misli razrađivali brojni pisci starije hrvatske književnosti.

No, ovaj stari hrvatski panslavizam je zaboravljen, te nije odigrao neposrednu ulogu u panslavističkom mišljenju 19. stoljeća. On je danas utoliko zanimljiviji i vredniji što je ostao nezavisan od svih feudalno-cklezijskih interesa rimske kurije, Habsburgovaca i nastojanja oko crkvene unije, iako je Rim preko isusovaca nastojao iskoristiti panslavističke ideje u tom smislu. To ponajprije važi za zapadni, hrvatski panslavizam, koji se izdigao nad konfesionalne opreke, za razliku od istočnoga, ruskog panslavizma koji je polazio od pravoslavlja, a tek u drugom redu od svijesti o jezičnoj srodnosti.³

Međutim, moderni panslavizam doista nastaje u napoleonskim ratovima kao izdanak probuđenog njemačkog rodoljublja, a osobito mlađe, haidelberške romantike, te njege folkloru i povijesti, kako ju je ta romantika shvaćala, ali i kao posljedica prolaska ruskih armija kroz Češku.⁴ Bilo je to doba kad su i slavenski narodi tražili svoj identitet u starim rukopisima i narodnom pjesništvu.⁵ U Poljskoj panslavizam u to doba nosi pečat kulturne uzajamnosti, no tu su i stanoviti politički planovi s Rusijom, pa knez Adam Czartoryski

¹ Npr. Milan Prelog, *Slavenska renesansa 1780—1848*, Zagreb 1924, str. 2—3. [Usp. i Robert Zimmermann, *Zur Ästhetik, Studien und Kritiken*, Beč 1870, str. 45, 67—70.]

² Ivan Pederin, *Slovinstvo i patriotizam kod Kačića*, *Makarski zbornik* I, 1971, 407—16; Josip Badalić, *Rusko-hrvatske književne studije*, Zagreb 1972, 51—55 (Socialno-ekonomski pogledi Jurja Križanića). Pribojevićev boravak u Poljskoj na žalost nije istražen.

³ Prelog, op. cit., 112. Što se tiče nesklonosti Hrvata da posluže papji za ostvarenje unije, vidi I. Pederin, *Hrvatski jezični standard i promicanje vjere u XVII i XVIII stoljeću*, *Kačić* 4, 1971, 71—81.

⁴ Prelog, op. cit., 8.

⁵ *Ibid.*, 25—26.

savjetuje caru Aleksandru I. da Pruskoj oduzme poljske krajeve, da ih vrati Poljskoj, te da se zatim okruni za poljskog kralja.⁶

U Češkoj, kod herderovaca Josefa Dobrovskog, Jana Kollára, Pavela Josefa Šafařika i dr., kulturna uzajamnost postaje uz njegu prošlosti i folklora glavnim sadržajem panslavizma, pri čemu posvuda važi Herderov nazor o partnerstvu među narodima. Narod se u Herderovom smislu shvaća kao organsko jedinstvo sa zemljom, pa jezična zajednica, a nikako zajednica izražena osobom vladarevom.⁷ U Češkoj je taj herderovski panslavizam postao nauk novoga građanstva. On je ubrzo zatim našao odjeka i u hrvatskoj inteligenciji.

Može se reći da su do 1830. građanstvo slavenskih naroda, kao i pravoslavne strukture Srbije i Crne Gore očekivali pomoć od Rusije u konstituiranju modernih nacija i ustrojenju suvremene nacionalne države. Ali je carska Rusija bila zapravo prva koja je odbacila panslavizam, pa kad je ona 1831. ugušila ustanak Poljaka, u Češkoj se, prije svih kod P. J. Šafařika, a potom kod Františka Palackog osjećaju austroslavističke sklonosti. Austrija se zamišlja kao neka zajednička domovina ravnopravnih naroda u kojima će mali slavenski narodi naći utočište od germanizacije i ruskog apsolutizma. Pri tome se neprestano ističe pretežno slavenski karakter Carevine.

S druge strane, poljski izbjeglice populariziraju slavensku kulturu u Parizu i siju mržnju protiv carske Rusije,⁸ trudeći se istodobno da pridobiju Hrvate i Srbe za svoje frankofilske nazore. Kod Ilije Garašanina su i uspjeli kad je ovaj 1844. zasnovao svoje *Načertanije* sastavivši taj spis prema spisu kneza Adama Czartoryskog pod naslovom *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*. Taj spis uputio mu je Czartoryski preko svog pouzdanika, Čeha Františka Zacha, koji je na njegovu temelju izradio memorandum o »slavenskoj politici Srbije«. Dakako, Garašanin je taj spis preradio u smislu njegova velikosrpskog sadržaja.⁹ Tako je prva posljedica reakcionarne politike carske Rusije bila da su se do 1848. od Rusije odvratili gotovo svi Slaveni, pa i pravoslavni, uz iznimku Crne Gore i, možda, Bugara. Istodobno Konstantin S. Aksakov, Aleksej Homjakov i niz drugih ruskih slavenofila pišu o ruskom slavenskom mesijanizmu smatrajući samo pravoslavne Slavene pravim Slavenima. Carski ministar kulture S. S. Uvarov se u to doba i službeno odrekao svih katoličkih Slavena.¹⁰ Tako uoči 1848. naziremo tri bloka u panslavizmu — jedan ruski u kojemu Hegelovi, a kasnije i Schellingovi učenici štiju majčicu Rusiju kao svetu i odbacuju Zapad kao dekadentan;¹¹ drugi poljski, koji se oslanja na Francusku i njezino javno mnijenje, a ima odjeka i u politici Srbije; i treći, češki, koji polaže nade u austroslavizam.

⁶ Ibid., 33—34.

⁷ Tako Holm Sundhaussen, *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*, München 1973, 31.

⁸ Prelog, op. cit., 83.

⁹ Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, 168—70.

¹⁰ Prelog, op. cit., 204—07.

¹¹ Wilh. Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, 1958, 134—40.

2. Karl Marx i Friedrich Engels su 1848/49. prvi put zauzeli neki stav prema tim pitanjima. U članku o praškom ustanku (»Der Prager Aufstand«) u lipnju 1848.¹² Marx se zgrozio zbog krvoprolića u Pragu, bojeći se da će austrijska soldateska izazvati nacionalnu mržnju koja će učiniti zajednički život Čeha i Nijemaca u Austriji nemogućim, te da bi to krvoproliće moglo kod Čeha izazvati velike simpatije prema Rusiji. Ovaj članak nam kaže da je Marx bio za mir među Česima i Nijemcima, te da je u carskoj Rusiji vidio zajedničku opasnost. U članku »Über die Polendebatte in Frankfurt« iz kolovoza 1848.¹³ Engels nastupa kao prijatelj Poljaka i velik protivnik njihova ugnjetavanja u Pruskoj. Marx je bio prvi koji je napisao nešto negativno o jednom slavenskom narodu pišući o pobjedi kontrarevolucije u Beču — »Sieg der Konterrevolution zu Wien«, iz studenoga 1848.¹⁴ Tu je opisao Hrvate, koji su pod Jelačićem ugušili uz Windischgrätza revoluciju, otprilike kao mameluke dinastije.

Teorijski je Engels zauzeo stav prema ovim pitanjima, dakle prema panslavizmu, u siječnju 1849. u članku »Der magyarische Kampf«,¹⁵ gdje je pisao o borbi Mađara. U tom članku ocijenio je ulogu Austrije među Južnim Slavenima, u odnosu prema Rusiji. On je u Austriji i Ugarskoj vidio dva klina, dva žarišta iz kojih će poteći germanizacija, odnosno mađarizacija sirovih slavenskih naroda i narodića (»Nationen und Nationchen«), koji se — kako piše — ionako služe već sada nekim stranim jezikom kao književnim. Germanizaciju odnosno mađarizaciju on opravdava okolnošću da su Mađari, Nijemci i Poljaci revolucionarni narodi, dok su ostali Slaveni, taj »otpad narodá« (»Völkerabfall«), nositelji kontrarevolucije koja se izriče kroz panslavizam priželjkujući rusko podaništvo. No ovi reakcionarni narodi nestat će kao i reakcionarne klase i dinastije u budućem svjetskom ratu. U veljači 1849. Engels polemizira s Mihailom Bakuninom¹⁶ u članku pod naslovom »Der demokratische Panslawismus« s istim razlozima, nastavljajući iste misli. Kao što se Sjedinjene Američke Države ne smiju smatrati nepravednima što su lijenim Meksikancima otele prekrasnu Kaliforniju, tako i Slovenci i Hrvati ne smiju odvajati Nijemce od Jadrana, jer su ih oni spasili od Turaka, te od tada utjelovljuju u sebi napredak Carevine. Praški slavenski kongres Engels odbacuje kao djelo fantastá, a u hrvatskim vojnicima što su se borili protiv revolucije vidi pravo lice reakcionarnog panslavizma. Mržnju na Ruse, pa na Čeha i Hrvate Engels uzdiže do gotovo revolucionarnih vršina, u čemu je svakako pretjerao. Jer ako je Jelačić i bio austrijski general, pače sa svojom vojskom s kojom je gušio revoluciju može biti smatran i stupom dinastije i reakcije, on ipak nije njezina srž. Najzad, Beč i Hofburg ne nalaze se u Hrvat-

¹² *Neue Rheinische Zeitung* (ubuduće NRhZ) br. 18 od 18. lipnja 1848. Karl Marx — Friedrich Engels, Werke, Bd. 5. Inst. für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Dietz-Verlag, Berlin 1959, str. 80—82 (ubuduće kratko MEDietz s oznakom sveska 1 godine).

¹³ MEDietz 5, 1959, 319—67; NRhZ od 9. kolovoza 1848, br. 70.

¹⁴ MEDietz 5, 1959, 455—57; NRhZ, br. 139 od 7. stud. 1848.

¹⁵ MEDietz 6, 1959, 165—81; NRhZ br. 194 od 13. siječnja 1849.

¹⁶ MEDietz 6, 1959, 270—86; NRhZ br. 222 od 15. veljače 1849.

skoj. Tragika hrvatske uloge u Carevini sastojala se u tome što su se hrvatski nacionalni interesi podudarali tada s interesima dvora kad god se radilo o mađarskom ekspanzionizmu.

Inače, ovi Engelsovi nazori iz 1849. proturječe Marxovim nazorima iz 1848. Održala se sklonost Poljacima, ali u držanju prema Česima Engels je posve drugog mišljenja. Nacionalni etnički osjećaj mu je stran u njegovu ponešto jednostranom veličanju revolucije. Prema malim narodima pokazuje nerazumijevanje. Njegovo etnološko poznavanje Hrvatske nije baš najbolje 1849, a u tome ga ne opravdava mnogo ni to što je poznavanje Hrvatske u njemačkoj i evropskoj znanstvenoj javnosti toga doba bilo na niskom stupnju. U članku »Der demokratische Panslawismus« on govori o Dalmatincima, Hrvatima i Šokcima (»Dalmatiner, Kroaten und Shokazen«), a i o »Morlachen«,¹⁷ pri čemu i ova posljednja dva naziva očito smatra posebnim narodima ili nečim sličnim.

U marksizmu i lenjinizmu ovi se nazori nisu održali. U predgovoru izdavača Dietzova izdanja iz g. 1959, kojim sam se služio, ovi se nazori osuđuju kao pogrešni. Istodobno se ističe da je tada marksističko istraživanje nacionalnog osjećanja bilo tek u zametku.¹⁸ E. A. Stepanova objašnjava u Engelsovu životopisu njegovo odvrćanje od Čeha miješanjem reakcionarnog ruskog carizma i ne slaže se s njegovim nazorom da se mali narodi moraju prepustiti asimilaciji od strane velikih.¹⁹ Ovaj rad neće se baviti vrednovanjem Engelsovih nazora u smislu marksističkog nauka, jer on, iako se bavi nekim nazorima Engelsa, a i Marxa, nije uopće rad o marksizmu. Zato ćemo se ovdje ograničiti da ove nazore поблиže ispitamo sredstvima suvremene znanosti.

3. Dana 8. prosinca 1854. Marx je preporučio Engelsu da napiše rad o pitanjima panslavizma (»Über Germanen- und Slaventum«).²⁰ Iz dva njegova pisma Engelsu 1851. i 1853. vidi se da je on vrlo sporo i nesigurno stvarao svoje sudove o panslavizmu, te da se stalno kolebao između Rusâ i Poljakâ. Dana 23. svibnja 1851. opisuje Poljake kao *une nation foutue*²¹ koja može igrati neku ulogu samo tako dugo dok u Rusiji ne izbije socijalna revolucija. Po njegovu mišljenju, Poljska neće nikad biti naprednija od Rusije, jer ova ima bolje razvijeno građanstvo, koje je čak i u istočnim pokrajinama napredno. Marx bi volio da Poljska na zapadu izgubi sve iole prijeporne gradove i pokrajine; Nijemci će pod izlikom zaštite svojih sunarodnjaka trebati zauzeti sve utvrde i zavarati Poljake izgledima da dobiju Rigu i Odesu,²² s obzirom na to da Poljska ne može imati pretenzija prema zapadnim pokrajinama carske Rusije jer u Bjelorusiji i Malorusiji i nema Poljaka.

¹⁷ MEDietz 6, 1959, 275—76.

¹⁸ MEDietz, 6, 1959, XI—XIII.

¹⁹ E. A. Stepanova, *Fridrih Engels*, Beograd 1959, 68.

²⁰ Karl Marx - Friedrich Engels, Briefwechsel, *Gesamtausgabe*, Dritte Abteilung, 1854—1860, Marx-Engels-Verlag GmbH, Berlin 1929, br. 338, str. 70 (ubuduće *Gesamtausgabe* uz oznaku sveska i godine).

²¹ *Gesamtausgabe*, Der Briefwechsel, 1844—1853, 1, br. 94, str. 204—08.

²² Na istom mjestu.

Marx se više nikad nije tako negativno izrazio o Poljacima, što može iznenaditi ako se zna da se on na međunarodnom mitingu u Londonu 29. studenog 1874. izrazio pozitivno o Poljskoj. Istodobno je njegov stav prema Rusiji bio povoljan.

Pri tome nije ostalo. Već 7. rujna 1853. on piše Engelsu iz Londona, razdražen nekim člancima ruskih pisaca u *New York Daily Tribune* i u londonskom *Advertiseru*. U tim člancima ruski se narod prikazuje posvema demokratičkim, za razliku od cara i njegove birokracije koja se opisuje kao posve ponijemčena i njemačka.²³ Marx se osjeća pogođenim u svom njemačkom rodoljublju, pa Ruse naziva bijednicima (»die elenden Russen«)²⁴ i ovako sažima nazore ruskih pisaca: oni žele suzbijati Njemačku u Rusiji, a ne Rusiju u Njemačkoj (»Also Deutschland in Russland, nicht Russland in Deutschland ist zu bekämpfen«). Najzad savjetuje Engelsu da ustane »protiv te blesavosti« (»gegen diesen Blödsinn aufzutreten«) koja se služi taktikom »teutonskih magaraca« (»der teutonischen Esel«), optužujući Francusku zbog despotizma Friedricha II. Piše to Engelsu jer taj bolje poznaje Rusiju od njega.

Ova kolebanja nam kažu da su napadi ruskih slavjanofila na Zapad i sve što je odanle dolazilo znatno utjecali na Marxa, pa se on zbog toga zajedno s Engelsom odvratio od Rusije gotovo potpuno, što će se niže potanko pokazati.

Pa ipak, svatko tko se pedesetih godina pozabavio panslavizmom, nije mogao zaobići vrlo opširnu njemačku literaturu o Slavenima, koja je o njima nastala još u 18. stoljeću, Marx je sakupio sve do čega je došao, pa je čitavu tu malu knjižnicu poslao Engelsu 29. veljače 1856.²⁵ Engels je na svom tekstu

²³ *Gesamtausgabe*, 1, br. 240.

²⁴ Na istom mjestu. U izd. Karl Marx-Friedrich Engels, *Prepiska*, I, Kultura, Beograd, 1959, str. 524, stoji: »ti mizerni Rusi« (ubuduće ovo izdanje nazivam *Prepiska*, uz oznaku sveska).

²⁵ *Briefwechsel*, sv. 2, Nr. 376, str. 111—15. Marx je Engelsu poslao ova djela:

— Josef Dobrowski, *Slavin, Botschaft aus Böhmen an alle slavischen Völker, oder Beiträge zu ihrer Charakteristik, zur Kenntnis ihrer Mythologie, ihrer Geschichte und Altertümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten. Mit einem Anhang: der böhmische Cato, vollständige Ausgabe in vier Büchern. Zweite verbesserte berichtigte und vermehrte Ausgabe*. Von Wenzeslav Hánka, Prag 1834.

— J. G. Herderov sastav »Slavische Völker« iz poznatog djela *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*.

— Johann Christian Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, Zweiter Teil, Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien nebst einigen ungedruckten Denkmälern Ungarischer Geschichte*, Halle 1798.

— F. W. Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogtums Syrmien, sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtungen und kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen I*, Leipzig 1777.

— Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, Erster Teil*, Leipzig [1802—05].

— Aug. Ludw. Schlözer, *Allg. nordische Geschichte, u: Fortsetzung der allg. Welthistorie durch eine Gesellschaft, von Gelehrten in Deutschland und England angefertigt*, 31. Teil, Halle 1771.

— F. Dupré de Saint Maure, *L'Hermite en Russie, ou Observations sur les moeurs et les usages au commencement du XIXe siècle*, 1—3, Paris 1829.

— P. J. Šafarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen 1826.

— A. L. Schlözer, *Nestor, Russische Annalen in ihrer slavischer Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt*, Gött. 1802.

— isti, *Vorschlag das Russische vollkommen richtig und genau mit lateinischer Schrift auszudrücken*, drugi dio gornjeg djela, str. 321—40.

— Johann Leonhard Frischl, *Origo characteris Sclauonici* itd., Berlin 1727. 2. *Historia linguae Sclauonicae continuatio quatuor capitibus*, Berlin 1727. 3. *Historiae linguae Sclauonicae continuatio secunda*, Berlin 1729. 4. *Historiae linguae Sclauonicae continuatio tertia*, Berlin 1730. 5. *Historia linguae Sclauonicae continuatio quarta*, Berlin 1734. 6. *Historiae linguae Sclauonicae continuatio quinta*, Berlin 1736.

— Chr. Friedri. Schnurrer, *Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jh. Ein literarischer Bericht*. Tüb. 1799.

— Joh. Chr. Jordan, *De originibus Slauicis. Opus chronologico-geographico-historicum ab antiquitate literis nota in seculum usque christianum decimum ex fontibus ipsis antiquis scriptorum tum Romanorum tum Graecorum et ex historiis variarum aliarum gentium ad res slavicas illustrandas deductum*, Tomi 2, Vindobonae 1745.

— Gelassius Dobner, *Wenceslai Hagek a Liboczan, Annales Bohemorum a bohemia editione latinae redditi, et notis illustrati a P. Victorino a S. Cruce e scholis piis*, Pragae 1761—63.

— J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Königsberg 1827.

— J. Trittner, *Memorie populorum olim ad Danubium*, Petersburg 1774.

— Ph. W. Gerickern, *Versuch der ältesten Geschichte der Slaven, besonders in Deutschland. Aus den besten gleichzeitigen Schriftstellern verfasst*. Leipzig 1771.

— J. Ch. Gatterer, *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie zur Erläuterung seiner synchronistischen Tabellen*, Gött. 1771.

— Ludwig Albrecht Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatien, Slavonien, Rascien, Bosnien, Rama und Ragusa*, Wien 1805.

— M. W. Heffter, »Das Slawentum«, u: *Unterhaltende Belehrungen zur Förderung allg. Bildung* 10, Leipzig 1852.

— isti, *Der Weltkampf der Deutschen und Slaven seit dem Ende des fünften Jahrhunderts nach christlicher Zeitrechnung nach seinem Ursprung, Verlaufe und nach seinen Folgen dargestellt*, Hamburg und Gotha 1847.

— Cyprien Robert, *Le monde Slave, son passé, son état présent et son avenir* 1—2, Paris 1852.

— isti, *Les slaves de Turquie: serbes, monténégrins, bosniaques, albanais et bulgares, leurs ressources et leur progrès politique*, Paris 1852 (2. sv) [prvo izd. 1844].

— H. Desprez, *Les peuples de l'Autriche et de la Turquie; Histoire contemporaine des illyriens, des magyars, des roumains et des polonais*, 1—2, Paris 1850.

— S. Kapper, *Südslavische Wanderungen im Sommer 1850*, Leipzig 1851.

— isti, *Betrachtungen über das Fürstentum Serbien*, Wien 1851.

dugo radio, tijekom čitave 1856, te je u više navrata slao pojedine dijelove Marxu na uvid.²⁶ On je još potkraj 1854. uzalud tražio izdavača za taj rad u Njemačkoj,²⁷ pa kad je najzad svoj rad napisao, poslao ga je u *New York Daily Tribune*, ali mu ga je uredništvo vratilo s nekim primjedbama, pa je Engels pisao Marxu moleći ga da mu rukopis vrati.²⁸ Taj rukopis je danas, na žalost, izgubljen.²⁹

Objavljivanje je po Marxovu mišljenju spriječio poljski izbjeglica (od 1849) u SAD, grof Adam Gurowski (1805—66), agent ruskog poslanstva u Washingtonu.³⁰ Dana 16. veljače 1857. Marx javlja Engelsu o marginalijama koje je Gurowski napisao na rukopisu. Ondje gdje je Engels napisao kako je Hrvatska već stoljećima pripojena Ugarskoj («Croatia etc. have for centuries past been annexed to Hungary») Gurowski je napisao da je Ugarska konglomerat različitih zemalja («But Hungary is a compound of those various lands») i u tome nije imao krivo. Pauso o bosanskim muslimanima koje će valjati istrijebiti («they will have to be exterminated, no doubt that») skraćten je tako što je Gurowski prekrizio rečenicu prema kojoj su oni unutrašnja teškoća koja smeta osnutku južnoslavenskog carstva («These are however, but the internal difficulties opposing the erection of a south Slavonic empire etc».)³¹ Najzad je Marx saopćio Engelsu svoje mišljenje da je duh ovih marginalija ruski. Ovo može pokazati da je Engels i dalje bio sklon Mađarima, a nesklon Hrvatima, te da svoje mišljenje iz 1849. nije u toj stvari promijenio.

Sve ovo što o tom radu znamo nije ni približno dovoljno da ga rekonstruiramo, što nije ni zadaća ovoga teksta. No iz toga jasno proizlazi da je Marx bio osvjedočeni protivnik carske politike, a da ga je vrijeđao slavjanofilski način mišljenja nekih ruskih pisaca zbog protunjemačkog i uopće protuzapadnog sadržaja, a i zbog reakcionarne, vjerske i feudalne orijentacije. Jer slavjanofili su se, polazeći od Schellingove religioznosti, rasplinjavali u pravoslavnoj otajstvenosti Rusije, isključujući iz slavenstva sve katoličke Slavene.

— isti, *Slavismus und Pseudomagyarismus. Von aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde*, Leipzig 1845.

— isti, *Die Gesänge der Serben 1—2*, Leipzig 1852.

— isti, *Die serbische Bewegung in Südungarn*, Berlin 1851.

— isti, *Slavische Melodien*, Leipzig 1844.

— [P. Goetze] *Fürst Wladimir und dessen Tafelrunde. Alt-Russische Heldenlieder*. Leipzig 1819.

— Wuck Stephanowitz [Karadžić], *Serbische Hochzeitslieder*, Deutsch von E. Wesely, Pest 1826. Jasno je da je Engels tek tada otpočeo s temeljitim proučavanjem slavenskih naroda.

²⁶ *Gesamtausgabe*, 2, br. 373, str. 103—05, br. 275, str. 110—11, br. 388, str. 138.

²⁷ Institut marksizma-leninizma pri CK KPSS, K. Marks i F. Engels, *Sočinenija*, Izd. vtoroe, Tom 28, Moskva 1962. Prepiska među K. Marksom i F. Engelsom, usp. uz pismo br. 190, str. 350—51, bilj. 541, str. 633 (ovo djelo ubuduće nazivam *Sočinenija* s oznakom sveska).

²⁸ *Gesamtausgabe* 2, br. 395, str. 145—47, br. 397, str. 149—51.

²⁹ *Sočinenija*, januarij 1856. — dekabrij 1859. Tom 29, bilj. 10, str. 545. O pismu br. 2, str. 3—5, od 7. veljače 1856.

³⁰ *Gesamtausgabe*, 2. pismo od 30. listopada 1856, br. 501, str. 153—55.

³¹ *Gesamtausgabe*, 2, br. 411, str. 168—70.

Inače je Marxov stav prema Slavenima bio povoljan i nekako očinski. On je u tom pogledu polazio od njemačkih, a zatim i francuskih izvora. Josefa Dobrovskog opisao je u pismu Engelsu kao nekog dobrodušnog, naivnog pisca koji piše s velikim štovanjem o svojim njemačkim kolegama gledajući u njima očeve slavistike: »Dobrowski schreibt in einem knotenhaft gutmütigen und naiven Stil, mit der höchsten Kordialität gegen seine 'seligen' oder noch lebenden deutschen Kollegen. Das einzige, was mir interessant in der 'Slavin' schien, sind die paar Stellen, worin er die Deutschen direkt als die Väter der slavischen Geschichts- und Sprachforschung anerkennt.«³² Više govori njegovo mišljenje o Austriji u pismu Engelsu od 5. ožujka 1856: »Apropos der Reformation, so hat Östreich doch von vorneherein die Grundlage zur Gefährlichkeit der Slaven gelegt, wo alle Stämme, ausser der Russen, reformato- risch gesinnt waren. Mit der Reformation die Übersetzung der Bibel in alle slavischen Volksdialekte. Damit allerdings Erwachen der Nationalität. Ander- seits tiefe Allianz mit dem protestantischen deutschen Norden. Hätte Östreich diese Bewegung nicht unterdrückt, so war in dem Protestantismus sowohl die Grundlage für das Überwiegen des deutschen Geistes als ebensoviele Wälle gegen des griechisch-katholische Russland aufgeführt. Östreich hat die Deut- schen in allen Dreck hineingeritten und in Deutschland wie im Osten den Russen vorgearbeitet.«³³

Ovdje se jasno vidi da Marx nije volio cara, ni onog u Moskvi kao ni onog u Beču. Nesklonost prema tim bastionima feudalizma i reakcije u Ev- ropi odlučno utječe na stvaranje njegovih nazora o panslavizmu u kojem je protestantizam trebao odigrati ulogu revolucionarne supstancije, a taj savez Nijemaca i Slavena trebao je postati grudobranom protiv feudalnog ruskog carskog pravoslavlja.

Njemačko rodoljublje je, prema tome, vrlo važno u Marxovim nazorima o Slavenima. No Marx je nastavio svoja razmišljanja o tim pitanjima, pa je već 16. listopada 1856. poslao Engelsu iz Londona jedan izvadak iz djela polj- skog izbjeglice Ludwiga Mieroslawskog (1814—1878) pod naslovom *De la nationalité polonaise dans l'équilibre européen*. Djelo je upravo bilo izišlo u Parizu.³⁴ Marx je smatrao vrlo umjesnim prijedlog Mieroslawskog da se stvori konfederacija Slavena na čelu s Poljskom (»mit Polen als peuple Archimède«). No po Marxovu mišljenju bila bi nužni preduvjet za takvu konfederaciju socijalna revolucija.

³² *Gesamtausgabe*, 2, br. 376, str. 111—15.

³³ *Gesamtausgabe*, 2, br. 377. Evo prijevoda prema *Prepiska II*: »Apropos reformacije [koju je Engels smatrao majkom revolucije] Austrija je od samog početka radila tako da Slaveni postanu opasni kad su svi osim Rusa bili refor- matorski nastrojani. Prevod Biblije na slavenske dijalekte. Buđenje nacionalne sve- sti i duboki savez s protestantskim nemačkim Severom. Da ga Austrija nije suzbila, protestantizam bi podigao kako temelje za premoć nemačkog duha tako i isto toliko bedema protiv grčko-katoličke Rusije. Austrija je uvukla Nemce u svakakav drek i u Nemačkoj kao i na Istoku pripremila put Rusima.« (Str. 130.)

³⁴ *Gesamtausgabe*, 2, br. 399, str. 152.

Marx je i dalje budno pazio na sve što su drugi pisali o Poljskoj. Kad je šezdesetih godina poljski izbjeglica u Turskoj Teofil Lapinski (1827—86), koji se tamo zvao Teufik-beg, počeo tvrditi zajedno s ukrajinskim biskupom i kasnijim piscem etnoloških radova o Poljskoj (dok je bio profesorom u Parizu), da Velikorusi nisu Slaveni nego Mongoli ili Finci, Marx se odmah za to živo zainteresirao, tim više što je ruska vlada sazvala sve ruske znanstvenike i pozvala ih da ove nazore pobiju. Tako je izišla knjiga Eliasa Réngaulta *La question européenne improprement appelée polonaise. Réponse aux objections présentées par M. M. Pogodine, Schédo-Ferroti, Porochine, Schnitzler, Solowjew contre le polonisme des provinces lithuano-ruthènes et contre le non slavisme des Moscovites* (Paris 1863), koju je Marx pročitao s najvećim zanimanjem, pa je o tome pisao Engelsu 24. lipnja 1865.³⁵ Tu Marx pristaje uz Duchinskog, želi da njegovo mišljenje prevlada među Slavenima i uvažava njegovu hipotezu da ni Bugari nisu Slaveni: »Ich wünsche, dass Duchinski Recht hat und all events diese Ansicht herrschend unter den Slaven würde. Andererseits erklärt er manche der bisher für slavisch betrachteten Völker der Türkei wie die Bulgaren für nichtslavisch.«

Marx je, dakle, učvršćivao svoje nazore o panslavizmu, a ni Engels nije baš mijenjao svojih nazora poslije 1849. Iz pisma Marxu od 17. veljače 1869. vidi se da mu je nepodnošljivom misao da bi se Slaveni mogli složiti u konfederaciju pod carevim skeptrom. Dapače, u nastojanju velikoruskih birokrata i feudalaca da u sebi vide uporište slavenske konfederacije Engels nalazi početak rasapa carske vlasti.³⁶ No, ovi nazori Marxa i Engelsa bliski su nazorima građanskog revolucionara Mazzinija koji je bio za stvaranje slavenske konfederacije kao grudobrana protiv carske Rusije.³⁷

Dana 25. veljače iste godine Engels je javio Marxu iz Manchestera, kako je pisao Sigismundu Borkheimu (1826—85)³⁸ moleći ga da postavi pitanje, može li se uopće zajedno ići s tom panslavističkom fukarom, dok oni propovijedaju vladavinu Slavena (»mit diesem panslawistischen Pack irgendwie zusammengehen [können], solange die Kerls ihre Slawenherrschaft predigen«).³⁹ Dana 27. srpnja 1869. Marx u pismu Engelsu ustaje protiv toga da se postojeće državne granice načelno zamijene jezičnima, pa te pokušaje naziva vrlo kontrarevolucionarnima (urreaktionäre, der Panslawisten würdige Wirtschaft).⁴⁰ Na taj način mogla bi se potisnuti nacionalna stremljenja naro-

³⁵ *Gesamtausgabe*, 3, br. 929, str. 273—76.

³⁶ *Gesamtausgabe*, 4, br. 1240, str. 155.

³⁷ H. K o h n, *Prophets and Peoples. Studies in Ninteenth Century Nationalism*. New York 1966, str. 90—91.

³⁸ Njemački demokrat, novinar i sudionik u ustanku u Baden-Pfalzu 1849. Izbjeglica od 1851. i Marxov prijatelj.

³⁹ *Gesamtausgabe*, 4, br. 1243, str. 157. »da li je nama zapadnjacima uopšte moguće da sa tom panslavističkom fukarom ikako saradujemo dokle ti subjekti predikuju svoje slovensko gospodstvo«, *Prepiska* II, 179.

⁴⁰ *Gesamtausgabe*, 4, br. 1295, str. 213. »Prareakcionarna, panslavista dostojna rabota!«, *Prepiska* II, 180.

dâ sa srodnim ili sličnim jezicima. Danas bismo rekli da bi ovo načelo istisnulo varijante manjih naroda.

Oba ova Engelsova pisma Marxu kažu više o razlozima njihova negativnog držanja prema carističkoj Rusiji ako se radilo o panslavizmu. Oni su zapravo bili protiv carskog samodržavlja na kojem je počivao velikorovski šovinizam. Bili su protiv velikoruske hegemonije kao klasnog interesa plemstva, birokracije i pravoslavnog klera. Načelno nisu imali ništa protiv Slavena i njihova nastojanja da se povežu. No bili su ponešto drugačijih nazora. Umjesto šovinističkih i unitarističkih nazora feudalno-klerikalnih i birokratskih krugova u Rusiji, koja je zapravo željela aneksiju nekih slavenskih naroda s nacionalnim ugnjetavanjem, Marx i Engels željeli su konfederaciju s ravnopravnošću jezika i drugih kulturnih stečevina pojedinih naroda. Pri tome bi svaki narod, bez obzira da li ima vlastiti jezik ili ne (danas bismo rekli varijantu), bio temeljna jedinica za takvu konfederaciju. Ovi nazori, kao i postojanje bojovne i zaostale birokratsko-feudalne klase u Rusiji, utjecali su na Marxa i Engelsa da u Poljskoj traže težište ove konfederacije, utoliko više što je krakowski ustanak 1846. pokazao da se pitanje narodnosti može izjednačiti s pitanjem demokracije, za razliku od ustanka 1830. koji nije bio ni nacionalan ni socijalan, što su Marx i Engels istakli u govorima o poljskom pitanju 22. veljače 1848. u Bruxellesu. No, čim je u Petrogradu izašla knjiga N. Flerovskog pod naslovom *Položenije rabočego klasa v Rosiji*, Marx je ovu knjigu pročitao s najvećim zanimanjem i o tome pisao Engelsu 12. veljače 1870.⁴¹ Prenio je mišljenje pisca da u Rusiji predstoji velika socijalna revolucija i dodao da se u Genèvi okupila kolonija prognanih ruskih đaka, koji odbacuju reakcionarno slavjanofilstvo i pokušaje rusificiranja drugih neruskih naroda, a prijanjaju uz Internacionalu.

Glavnu misao ovog Marxovog pisma Engels je nastavio dvadeset godina kasnije. Od prosinca 1889. do veljače 1890. on je napisao svoj opširni rad o vanjskoj politici carske Rusije — »Die auswärtige Politik des russischen Zarentums«. ⁴² U tom je radu opisao rusku diplomaciju otprilike kao neki đavolsko-jezuitski red koji se sastoji od samih stranaca. Katarina II. počela je izgrađivati ovu službu. Položaj Rusije povoljan za obranu i uz vrlo slabu vojsku pogodovao je toj službi da dođe do velikog utjecaja i značenja za reakciju u svojoj Evropi, a osobito poslije pada Napoleona i uspostavljanja Svete Alijanse. No danas vrije u Poljskoj, a revolucija kuca na vrata carske Rusije. Čim to ruskom narodu bude moguće, on će pomrsiti račune osvajačkoj politici carske vlasti. Tada će nestati opasnosti svjetskog rata, Austrija će izgubiti svoje značenje bočne kule protiv ruskog napada na Carigrad, te će s Italijom otpasti od saveza s Njemačkom. Tog dana će se u Evropi mnogošto promijeniti.

⁴¹ *Gesamtausgabe*, 4, br. 1341, str. 278—81.

⁴² *ME*Dietz, sv. 22, 1963, str. 11—48. Njemački izvornik je prvi put objavljen u *Die neue Zeit*, br. 5, svibanj 1890. Engels je napisao rad u doba zaoštavanja međunarodnog položaja u Evropi, kad se počeo stvarati rusko-francuski savez kao protuteža Trojnom savezu.

Iz tog članka, u kojem je Engels genijalno naslutio rusku revoluciju, vidi se da je on povlačio vrlo jasnu razliku između bezbojne i anacionalne ruske diplomacije, koja je možda i samog cara držala pod svojim nadzorom, te da je Rusiji pridao revolucionarnu ulogu u svoj Evropi. Po njegovu mišljenju izrečenom u tom radu, Rusija je bila jedina moguća točka u kojoj će otpočetiti budućnost.

Prosudba nazora Marxa i Engelsa o Slavenima i panslavizmu nije jednostavna ako se zna da je najvažniji Engelsov rad na tom području izgubljen, te da u njegovim pismima nije potpuno ponovljen. Pa ipak se s priličnom sigurnošću može reći da su 1849. njegovi nazori o Slavenima, a osobito o Hrvatima i Rusima, bili negativni. Njegovi su nazori tu ukorijenjeni u nazorima njemačkog liberalnog građanstva koje nije uopće bilo sklono Slavenima.

No s vremenom je Engels, ne bez utjecaja Marxa, proširio svoje dosta ograničene nazore i nastavio s radom na tom području. Iako je Marx s dosta ponosa isticao njemačko podrijetlo novijeg češkog panslavizma,⁴³ on nije bio oduševljen austroslavizmom, što je vrlo čudno ako se zna da je taj tip panslavizma bio Nijemcima u genetičkom i političkom pogledu zacijelo najbliži. Da li je to bilo zato što je na Slavenskom kongresu u Pragu 1848. sudjelovao i kasniji Marxov protivnik Mihail Bakunin, teško je reći. Taj stav prema češkom austroslavizmu čudan je i zato što su mnogi njegovi predstavnici bili protestanti, kao i Kollár, a Marx je u protestantizmu vidio moguću most između Nijemaca i Slavena. Ni to što su češki i hrvatski austroslavizam bili izrazito građanski pokreti nije Marxa približilo njima. Umjesto toga, Marx i Engels orijentirali se prema zapadnom panslavizmu poljskog tipa s uporištem u Parizu i s odnosom prema Mađarskoj. Nije, dakle, čudo da se Marx veoma zanimao za djela Cypriena Roberta, nasljednika Adama Mickiewicza za mjesto profesora slavistike u *Collège de France*. Čuvstveno polazište mogle su biti sklonosti njemačkih liberala poslije 1830, kao i namjere izrečene u frankfurtskom »Vorparlamentu« 1848. da je dužnost Nijemaca uspostaviti ponovo Poljsku.⁴⁴

Marx i Engels previdjeli su da mlada građanska klasa u istočnoj Evropi rado evolvira prema lokalnom subimperijalizmu s time što traži slobodu i nacionalnu državu, ali samo za sebe i svoj narod. Ugarska je primjer za to, pa je njezino građanstvo poslije 1867. skretalo udesno, sporazumjelo se sa plemstvom, pa su proganjani privrženici Kossutha Lajosa, a ugnjetavani svi

⁴³ Sundhausen, op. cit.; Matija Murko, *Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik. Mit einem Anhang: Kollár in Jena und beim Wartburgfest*; Nikola Ivanišin, »J. G. Herder i ilirizam«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razd. historije, arheologije i historije umjetnosti*, 2 (1963) sv. 2, str. 196—225, dr.

⁴⁴ Prelog, op. cit., 240—41.

nemađarski narodi krune Sv. Stjepana, uz podršku imperijalističke Bismarckove Njemačke.⁴⁵

No i primjer srpskog državnika Ilije Garašanina može nešto kazati. S njime počinje želja za ponovnim uspostavljanjem Dušanove Srbije uz istodobnu orijentaciju prema Francuskoj i odvrćanje od Rusije. To su dakle bili predznaci velikosrpskog subimperijalizma. Tu su i poljski izbjeglice koji žele uvjeriti Evropu da je Poljska grudobran Evrope protiv »mongolskog ruskog despotizma« s prilično križarskim razlozima.

Marx je tu pokazao i stanovitu oštroumnost, jer su sedamdesetih godina u Češkoj i Hrvatskoj jačale simpatije prema Francuskoj.⁴⁶

Nije jasno zašto je Marx s toliko oštrome nastupao protiv carske Rusije u pitanju panslavizma ako se zna da je baš službena Rusija odbacila panslavizam, a odrekla se katoličkih Slavena Uvarovim reskriptom. Možda je takvo Marxovo držanje posljedica ljubavi mnogih Slavena prema Rusiji. Ta stremjenja nisu ostajala bez odjeka kod ruskih intelektualaca uza sve nesklonosti službene Rusije. Hrvatski se realizam, npr., čuvstveno vezao uz Rusiju, pa je Ivan S. Turgenjev postao kanonskim piscem toga pravca kod Hrvata.⁴⁷ Marxova nesklonost prema carskoj Rusiji teško je razumljiva i zato što je ta zemlja sve manje bila sposobna zauzeti neki prijeteći stav prema Evropi, pa se devedesetih godina npr. gospodarski slaba Rusija povlačila pred njemačkim kapitalom čak iz Bugarske.

Pa ipak, pedesetih su godina Marx i Engels uvidali potrebu neke slavenske konfederacije s Poljskom na čelu, što svjedoči da njihovo držanje prema Slavenstvu nije bilo ni u kom slučaju negativno. No, panslavizma ipak nije bilo bez Rusije. Marx je spoznao veličinu ruskog naroda 1851, ali se odvratio od reakcionarne carske vlasti i nesnošljivosti tadašnjih slavjanofila. Čim je 1869. u Petrogradu izišlo djelo Flerovskog o položaju radništva u Rusiji, Marx je upravio pogled pun nade u Rusiju. Njegove misli razradio je kasnije Engels koji je najzad u Rusiji vidio ne samo najvažniju zemlju slavenstva, nego i Evrope uopće, pa i čitavog svijeta.

Summary

K. MARX AND F. ENGELS ABOUT THE PANSLAVISM

Marx and Engels wrote their first paper about Slavs in 1848/49. Due to Jelačić intervention in Hungary and Vienna 1848 they wrote strong papers against Croats and Czechs, which in their opinion represented with the Panslavism the principle of counterrevolution. The revolution was in their opinion represented by Germans, Magyars and Poles.

⁴⁵ Fran Zwitter, *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg* en collaboration avec Jaroslav Šidak et Vaso Bogdanov, Beograd 1960, 111, 120, 127.

⁴⁶ Ibid., 104.

⁴⁷ Aleksandar Flaker, *Hrvatska novela i Turgenjev*, Radovi Slav. inst. I, Zagreb 1956, 31—79.

These papers, written in the whirlpool of the revolution, were not based upon fundamental studies. The later marxism-leninism did not accept these views. Now it remains to be seen whether Marx and Engels consequently opposed panslavism to the end.

They did not. Engels wrote another paper on this problem which is sorely lost. But their correspondence reveals that they soon had an idea of a confederation of Slavs led by Poland, which would oppose Zarism. As they felt that a social revolution is soon to burst out in Russia they quickly changed their opinions expecting Russia to take over the leadership in Europe.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — prosinac 1982.